

शास्त्र द्विवीथं काट्यकृते साहित्यम्

'पन्मः स एव तरुणो नमेन तरुणैव नमेन च ।
भुवजन मोहनविद्या भक्तिनेमं पद्य सम्मुखे सुमुखी ॥'
इति पदार्थं कस्य उदाहरणमा उच्यते
द्विवीथं काट्येण द्विवीथीयं व्यङ्ग्यार्थस्य विवेचनम् ।

'पन्मः स एव तरुणो नमेन तरुणैव नमेन च ।
भुवजन मोहनविद्या भक्तिनेमं पद्य सम्मुखे सुमुखी ॥'
इति पदार्थं अर्थात्तर साङ्गिकतया वाच्यस्य
ध्वनेः पदगतत्वेन उदाहरणम् । अत्र हि द्विवीथं नमन
शब्दो ध्वनिरुक्तप्रतिभा सामान्य नमन इति सुखार्थे
वाच्यो भाववत्त्वादि गुण विधीयते नमस्यस्य अर्थस्य
लक्षणात् [उपादान लक्षणाभिनि भावः] नामकस्य उचिते
व्यवहारिकत्वादि व्यङ्ग्यार्थम् उपादान लक्षणाभाः
कस्य व्यङ्ग्य व्यङ्ग्यमेवेति
अत्र सुखार्थं विधीयते नमिनर्थात् प्रतिपादनं
व्यङ्ग्यं नमोपादान लक्षणा । इत्येवम् अत्र लक्षणाः
इति उच्यते । एवं इत्यर्थं परित्याग पूर्वकान्तार्थं
प्रतिपादनं शक्तिः लक्षणा लक्षणात्वेन

वृत्ति-विज्ञ

उपेक्षा
लक्षणा
एतेषां साहित्य
एतत्तु साहित्ये सुखार्थेन
द्विवीथं

शरणी तृतीया उदाहरण कृते धात्वर्थम्

अभक्तमत्त एतन्व्यस्य दोषस्य लक्षणम्
उदाहरण द्वारा विवेचनम् ।

अभक्त = अनुपपद्यमानः, मतः = अभिलषिताः, सन्वयः =
अन्वयो भवति अतः अभक्तमत्तसन्वयः । पद विशेषस्य इच्छ
अन्वय अनुपपत्तिम् अतः वाक्यस्य अभक्तमत्तसन्वयस्य
अभक्तमत्त सन्वयस्य नो धात्वर्थ विभक्तिभेदनिवृत्तयः ।
धात्वर्थे न्यूनतादि निवृत्तयः । किं इति सन्वयं आह्वयता
अभिमत सन्वयभावात् निवृत्तयः ।

तत्र आदिना उदाहरति -

या यथाश्रीमन्नोपस्य यथा यथादलङ्कृतम् ।

यामेगाक्षीं विना प्राण विफलमे कुतोऽर्थं वा ॥

अत्र यत् शब्द निर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिर्भर
निरपेक्षत्वात् तदेकान्तः पातिना = तेषु वाक्येषु मध्ये
एकस्य वाक्यस्य, अन्तः पातिना = अन्तर्गतम्, यथाक्षी
शब्देन अयोक्तुं वाक्यानां कवचमिदं नोपपद्यते इति ।

। यं विनाऽपि वृथा प्राण विफलमे कुतोऽर्थं वा ।

इति अत्र शब्द निर्दिष्ट वाक्यान्तः पातिते तु यत् शब्द
निर्दिष्ट वाक्यैः सन्वयो घटते ।

न्यूनतादि निवृत्तयः यथा -

। ईक्षसे चक्रश्लेषा तदापत्नी मनोभवः ।

अत्र यदित्यस्य नदेत्यनेन सन्वयो विवक्षितः स यत्र
सन्वयविति । तत्र शब्दस्य प्रथमान्वयात् कारणात्क-
लप्रसङ्गत्वेन 'तदा' इत्यनेन सह भिन्न विभक्ति कत्वात्
सन्वयवयो न घटते इति भावः । 'ईक्षसे येन' इति
पुरुः पाठः । येन इत्यस्य यदि अर्थकत्वेन अन्वय
सामर्थ्यं सुलभत्वात् ।

। लमासा च्छन्नतया इतिमत्त सन्वयभावात् निवृत्तयं यथा -

। योन्वयानागः पयः पूरस्नारकाः कैरवाधि च ।

एतन्नि व्यामकासारजहंसः सुधाकरः ॥

अत्र व्यामका सारशब्दस्य राजहंस शब्देन सनासे
गुणीभावान्न तदर्थस्य न सर्वैः संयोगः ।

विभेधादिगर्भे यत् एव अभिप्रेष्टं तदेव दुष्प्र ।
इह तु प्रधानस्य कारणात् पदार्थस्य प्राधान्येन अप्रतीते-
सर्वोऽपि पयः पूरादिपदार्थः तदङ्गतया न प्रतीयते इति
सर्वेषां वाक्यानां अर्थस्य निरोधावभावात् - निराकाङ्क्षत्वेन
प्रतीतिः इत्यर्थः, इति उभायोः भेदः ।

कारणप्रकाशकारादिभ्यः स्वभतिमुदाहरणद्वारा कर्तव्यमिति -

। अनेन च्छिन्दता मातुः कर्तृपरशुना नव ।

वहस्पदः नृपाणोऽपि हञ्जते मम मार्गव ॥

अत्र मार्गव निर्दिष्टायां प्रभुकरस्य मातृकार्थत्वेन
कर्तृत्वस्य अनेन परशुना सह सन्वयो न भुक्तः अर्थात् कृतेः
आहितस्यो परशो कर्तृत्व सन्वयोः अनेनत्वान्न न घटते ।
इति अभक्तमत्तसन्वयस्य दोष इति प्राग्ज्ञाः ।
परशो सिद्धा द्वारा मार्गवस्य अधिक विधा वेदगर्भा -
कवि रचना नैपुण्यमेव ज्ञेया तस्मात् उगाधुनिवाः ।

इति दिक्

उपेक्ष ५१ ॥ ६१ ॥
एतत् प्रो वा/हितम्
२००० ई. सावित्रीपुरेण
५०००

